

Miran Komac

Pobijanje Ciganov med drugo svetovno vojno v Sloveniji*

KOMAC Miran, dr., red. prof., znan. svetnik, Inštitut za narodnostna vprašanja, SI-1000 Ljubljana, Erjavčeva 26, miran.komac@inv.si

Pobijanje Ciganov med drugo svetovno vojno v Sloveniji

Po okupaciji in razkosanju Dravske banovine med štiri sosednje države leta 1941 je sledilo obdobje etničnega čiščenja, v katerem so se poleg pripadnikov večinskega slovenskega naroda znašli tudi pripadniki narodnih manjšin: Nemci, Judi in Cigani. V razpravi bo predstavljen genocid nad Cigani. Nadnje so se spravili Italijani, Nemci, Madžari in pripadniki slovenskega odporniškega gibanja (partizani). Sodelovanje partizanov v masakru nad cigansko manjšino predstavlja poseben slovenski dodatek h genocidu nad slovenskimi Cigani.

Ključne besede: Cigani, porajmos, deportacije Ciganov, pobijanje Ciganov, evgenika, genocid, druga svetovna vojna, slovensko ozemlje.

Komac, Miran, PhD, Full Professor, Research Counsellor, Institute for Ethnic Studies, SI-1000 Ljubljana, Erjavčeva 26, miran.komac@inv.si

Mass Killings of Gypsies during World War II in Slovenia

The occupation and division of the Drava Banovina in 1941 among four neighbouring states was followed by a period of ethnic cleansing perpetrated against members of the Slovene nation and against members of national minorities, i.e. Germans, Jews, and Gypsies. The paper sheds light on genocide committed against Gypsies. Gypsies were victims of genocide perpetrated by Italians, Germans, Hungarians, and members of the Slovene resistance movement (partisans). Partisans' involvement in the massacre committed against the Gypsy minority represents a special Slovene addition to the genocide perpetrated against Slovene Gypsies.

Keywords: Gypsies, Porajmos, deportations of Gypsies, killings of Gypsies, eugenics, genocide, World War II, Slovene territory.

* Poimenovanje romske populacije na Slovenskem v medvojnem obdobju je bilo *cigani*, z malo začetnico. Tako bo ta pojem uporabljen tudi v našem prispevku, pisan pa bo z veliko začetnico – Cigani.

Uvod

Khonik nane sar tu, rajo Devel.

Ker o kamibe e bibahtale Romeske.

Sa o them te merel, a tu Devla đivdin.

E godji te šereste, kana palpale o them keres.¹

Cigani so med nami vse od 14. stoletja. Niso prišli v enem naselitvenem valu in niso prišli samo po eni poti. Posebej zaželeni niso bili, ustaliti se jim ni bilo dano. Večinoma so ostali večni popotniki. Raziskovalci so to (pogosto) prisiljeno nomadstvo predstavili kot tako rekoč prirojeno željo po popotništvu, svobodi.

Za slovenske oblasti Cigani niso predstavljali *narodno-manjšinskega problema*, zato slovenske oblasti niso čutile potrebe, še manj obveze do ohranjanja jezika in kulture Ciganov.

Cigansko vprašanje je bilo predstavljeno kot varnostni problem. In to varnostni problem za večinsko prebivalstvo, ne za Cigane. Klateštvo in potepuštvo sta predstavljala, po mnenju tedanjih oblasti, ključni varnostni problem. Takole je zapisano v eni izmed okrožnic Velikega župana ljubljanske oblasti: »Potepuštvo in brezdelje sta največja opasnost za javno varnost in red. Od potepuštva do zločina često ni niti en korak in potepuhi dajejo največ zločincev. Radi tega se že samo potepuštvo in brezdelje preganja in kaznuje. Znano je, da se mnoge ciganske družine tudi sedaj klatijo iz enega kraja v drugi, a kadar jih kaka policijska oblast zasači v svojem področju na klatenju in jih začne navajati, da se na gotovem kraju naselijo, trdijo, da so se še na drugem nastanili, a to jim je samo izgovor, da se izognejo stalni naselitvi in nadaljujejo potepuško življenje.

Isto tako nadaljuje večji del ciganov potepuško življenje z objavami, ki jih dobivajo od posameznih političnih oblasti pod pretvezo, da gredo v ta ali oni kraj radi dela, a njim ni do tega, ker ne prevzamejo nikjer nobenega posla, ampak se klatijo iz kraja v kraj, se vdajajo prosjačenju, goljufiji in tatvini, kar je vse na škodo splošne varnosti in v breme oblastvom.

¹ Gospod Bog, vsemogočni,
Usliši prošnjo ubogemu Ciganu,
Naj ves svet pomre, samo Ti, Bog, preživi!
Ko boš pa naslednjič ustvarjal svet, pa ravnaj po pameti.
(Romska narodna pesem, avtor neznan)

Povzeto po: Lujanović. Oblak kožne barve. Cankarjeva založba, 2018 (iz romskega jezika v slovenski jezik prevedla Samanta Baranja).

Ob priliki zadnjih čestih gozdnih požarov so neke politične oblasti dognale, da so te požare zaneli cigani, ki so bili nastanjeni v gozdovih.

Da bi se to zabranilo, so se že večkrat izdali političnim oblastem razni razpisi in ob teh prilikah so se priporočale tudi razne mere s pomočjo katerih bi se enkrat za vselej ostavilo klatenje ciganov, a vseeno se dogaja, da nekatere ciganske družine žive v potepuštvi in brezdelju, zapuščajo svoja stalna bivališča in ogrožajo na ta način varnost oseb in imovine v krajih, kjer se pojavljajo.«²

Cigani so bili nadloga, nič več kot to! Na dnu slovenske narodne lestvice. Cigansko vprašanje je bilo obravnavano kot problematika *ne bodi ga treba ljudstvo*. Pogosto se v arhivskih virih najde tudi pojem *ciganska nadloga*.³

Krivično bi bilo zapisati, da si slovenske oblasti niso prav nič prizadevale za izboljšanje socialnega položaja Ciganov. Dvig izobrazbene ravni pri Ciganih predstavlja izhodišče urejanja ciganskega vprašanja. »Zgradilo bi se naj posebne ciganske šole, kjer bi bili doraščajoči ciganski otroci ves čas do dovršene šolske obveznosti. Nadzorstvo in pouk bi morali prevzeti mladi ljudje, dobri pedagogi, ki bi povsem posvetili samo vzgoji ciganskega naraščaja.

Najugodnejša rešitev bi morda bila, ako bi se vzgojo ciganskega naraščaja poverilo kakšnim rodovnikom, na pr. Salezijancem; saj je Don Bosco ustanovil ta red z namenom, da zbira potepuhe in ničvredneže ter jih vzgaja v dobre člane človeške družbe.«⁴

Za ciganske otroke, tako za fante in dekleta, naj bi se v prekmurskem srezu zgradil vsaj en internat. Ta bi moral imeti še večje zemljišče, »kjer bi se cigane učilo umno obdelovati polje, vrtove, navajati jih na živinorejo, izučilo obrti, i.t.d. Mnogi, ki bi po dovršenih šolah prišli iz take šole bi postali vredni in koristni člani človeštva ter bi se navadili na delo in na stalnost.

Tudi po končani šolski obveznosti bi se naj cigansko mladino obdržalo še nekaj let v internatu, da bi obdelovali polje, se nadalje izučili obrti itd. Pozneje pa se jim preskrbelo ali košček zemlje, kjer bi iz njih postali kmetovalci, ali pa se jim bi sicer posredovala priložnost za kruh in zaslužek.«⁵

Pisci predloga ukrepov za rešitev prekmurskega ciganskega vprašanja so omenili tudi izobraževanje ciganskih deklet. Takole pravijo: »Še večje važnosti pa bi bilo vzgoja ženskega ciganskega naraščaja v sporednem ženskem učilišču, katerega bi morala prevzeti kakšna redovnica, ki bi vzgajala ciganke v dobre gospodinje.«⁶

Razreševanje romske problematike je temeljilo na viziji *enosmerne akulturacije*, še raje na hotenju po *asimilaciji Ciganov*. Številnim pripadnikom večinskega naroda je bila blizu misel, da bi se bilo najbolje Ciganov znebiti. Druga svetovna vojna se je na številnih koncih Evrope pokazala kot primerno okolje za obračun z

² Romi na Slovenskem, Okrožnica (U. br. 6270/2, 1928).

³ PIŠK MS, TE 7, ovoj 7/42. Spomenica in resolucija o položaju kmetijstva v srezu Murska Sobota iz leta 1931, str. 4–5.

⁴ PIŠK MS, TE 15, ovoj 15/2 Cigansko vprašanje, str. 1–2.

⁵ PIŠK MS, TE 15, ovoj 15/2 Cigansko vprašanje, str. 2.

⁶ PIŠK MS, TE 15, ovoj 15/2 Cigansko vprašanje, str. 2. O usodi prekmurskih Ciganov gl. še: Komac. Prekmurski narodnomanjšinski rebus, str. 378–428.

lažnivim, tatinskim, delomrznim in malopridnim ljudstvom. Iztrebljanje Ciganov je bilo med drugo svetovno vojno vseevropsko početje.⁷ Temu pojavu se tudi v Sloveniji nismo ognili.

Razkosanje Dravske banovine leta 1941 in slovenski Cigani

Morija na evropskih tleh je 6. aprila 1941 dosegla Kraljevino Jugoslavijo. Vsega je bilo kmalu konec – Jugoslavija je kapitulirala 17. aprila 1941. Dravska banovina je bila razdeljena med štiri sosednje države.

Obračajmo stvari tako ali drugače, fašistični režimi sosednjih držav so Slovincem namenili narodni pogin.⁸ Tudi narodnim manjšinam v tedanji Sloveniji (Dravski banovini)⁹ se niso obetali nič kaj prijazni časi.

Posebnost etničnega čiščenja na slovenskih tleh (razkosane Dravske banovine) je bila v tem, da so se v mrtvaškem plesu sočasno s pripadniki večinskega, slovenskega naroda znašli tudi pripadniki nemške manjšine,¹⁰ Judi¹¹ in Cigani. Usoda Ciganov bo predmet našega zanimanja v pričujočem prispevku.

Po razkosanju Slovenije leta 1941 so gorenjski Cigani¹² prišli v nemško okupacijsko področje, Cigani v okolici Ljubljane, na Dolenskem in v Beli krajini so prišli pod italijansko zasedbo, Cigani v Prekmurju pa so pristali v madžarskem okupacijskem režimu.

Različna poimenovanja morije nad Cigani

Za (načrtno, sistematično) pobijanje Romov (Ciganov) med drugo svetovno vojno se polagoma uveljavlja izraz porajmos (*porrajmos* ali *pharrajimos*), tudi *Baro Porajmos*. Avtorstvo pojma pripisujejo prof. Ianu Hancocku,¹³ angleško-romskemu profesorju. Pojem porajmos (tudi *Baro Porrajmos Pharrajimos*) bi v slovenski jezik lahko prevedli kot (nasilje) uničenje.

Pojem ima mnogo nasprotnikov (tudi iz vrst romskega življa), saj ima v različnih romskih jezikih drugačen pomen (na primer posilstvo).

Za genocidno postopanje do Romov (Ciganov) je poznanih še nekaj izrazov:

⁷ O usodi Ciganov v evropskih državah je po letu 1990 nastala zbirka del. Gl. npr.: About, Abakunova. The genocide and persecution.

⁸ Gl. npr.: Ferenc in Ferenc (ur.). Okupacijski sistemi; Dežman (ur.) in Filipič (ur.). Hitlerjeva dolga senca.

⁹ Gl. npr.: Komac. Narodne manjšine v Sloveniji, str. 49–81.

¹⁰ Gl. npr.: Nečak. »Nemci« na Slovenskem.

¹¹ Gl. npr.: Hajdinjak, Šumi (ur., prev.), Starman (ur.). Slovenski Judje.

¹² Za gorenjske Cigane se včasih uporablja poimenovanje Sinti. V obdobju med obema vojnoma tega izraza v arhivskem gradivu ne najdemo. V dopisu Policijskega komisariata na Jesenicah z dne 16. 9. 1938 se npr. striktno uporablja poimenovanje cigani (z malo začetnico). Zato izraza Sinti v našem prispevku ne bomo uporabljali.

¹³ Podrobneje Hancock, On the Interpretation, str. 54–57.

- Marcel Courthiade je sestavil pojem *samudaripen* (množično pobijanje). Pojem je znan tudi na področju nekdanje Jugoslavije.¹⁴
- Med ruskimi Romi je znan izraz *kali traš* (črni strah).
- Romi na področju nekdanje Jugoslavije poznajo tudi pojem *berša bibahtale Romenghere* (nesrečna romska leta).

Omeniti je treba še izraze, ki jih za genocid nad Romi uporabljajo slovenski Romi. Pojma porajmos ne poznajo.

- Za Rome v Prekmurju bi bil sprejemljiv izraz *romano murdaripe* (ubijanje Romov). Ta pojem se zdi le malo ustrezen (primeren) dolenskim Romom, zanje bi bilo primerneje uporabljati pojem *hine Roma našaldo* (Romi so bili ubiti).
- Včasih se pojavi tudi prilagojen pojem holokavst – v romskem jeziku se zapiše kot *Holokosto* ali *Holokausto*, tudi *naci holokosto*.
- Ne pozabimo še na Sinte. Sintski pojem za genocid nad Sintimi med drugo svetovno vojno naj bi bil *sintengre holokausta*.¹⁵

Dan spomina na porajmos je 2. avgust. Tega dne leta 1944 so nacisti ukinili tako imenovano cigansko taborišče v Auschwitzu in nato v eni sami noči, tako imenovani *Zigeunernacht* (ciganska noč), v plinskih celicah pobili 2897 Romov.

Glede na *občutljivost* pojma holokavst v povezavi z Romi je nenavadno, da je Evropski parlament takrat, ko je določil 2. avgust za spominski dan genocida nad Romi (resolucija Evropskega parlamenta z dne 15. 4. 2015), ta dan opisal kot *European Roma Holocaust Memorial Day*.¹⁶ Pojem holokavst je vezan na medvojno morijo nad Judi.

Mnogi romski aktivisti si prizadevajo, da bi obeleževali še en datum, povezan z medvojno morijo nad Cigani, in sicer 16. maj 1944. Imenovali naj bi ga romski dan upora (*Roma Resistance Day*). Ta dan so nacisti v Auschwitzu najprej izbrali za dan, ko naj bi ukinili cigansko taborišče Auschwitz-Birkenau, sektor BIIe. Pripraviti je bilo treba prostor za nove taboriščnike. Cigane naj bi preprosto pobili. Taborišče je bilo »družinskega tipa«, skupaj so živeli moški, ženske in otroci.

Toda ko so se nacisti približali barakam, v katerih so bili zaprti Cigani, z namenom, da jih odvedejo k plinskim celicam, so jih Cigani presenetili. Ukazu, naj pridejo iz barak, so se uprli – zabarikadirali so se v barake in oboroženi z vsem mogočim orodjem so se odločili drago prodati lastna življenja. Na veliko presenečenje in začudenje taboriščnikov v drugih barakah so se nacisti umaknili. Pomor so prestavili na kasnejši avgustovski dan. Dogodek je postavil okvir za prepričanje, da Cigani niso bili samo žrtve, ki so se pohlevno podali na morišče, ampak so bili tudi uporniki proti nacizmu.

¹⁴ O problematiki poimenovanja genocida nad Romi gl.: Fings, Voices.

¹⁵ Diricchari - Muzga. Tudi bog je umaknil svoj pogled od Ciganov/Romov.

¹⁶ Obstaja tudi dan spomina/spominjanja na holokavst (Holocaust Remembrance Day), ki ga obeležujemo 27. januarja. Na ta dan so leta 1945 enote Rdeče armade vstopile v koncentracijsko taborišče Auschwitz Birkenau.

Štirje pobijalci slovenskih Ciganov

Po ciganskih plečih je padalo od vsepovsod. Nad Cigane so se spravili Italijani, Nemci, Madžari in pripadniki slovenskega odporniškega gibanja (partizani). Sodelovanje partizanov v masakru nad cigansko manjšino predstavlja poseben slovenski *dodatek* h genocidu nad (slovenskimi) Cigani.¹⁷ Postavlja se vprašanje, kje bi veljalo iskati vzroke za to, da so se na skupnem imenovalcu *pobijalci Ciganov* znašli fašisti, nacisti in pripadniki slovenskega odporniškega gibanja?

Nemška vojska

Nemci naj bi prvega Cigana ubili v prvi polovici aprila 1941, ob prodiranju nemške vojske v Belo krajino. »Pod Krvavčjim Vrhom so Nemci naleteli na Rome, ki so taborili v steljniku na Lokvah. Cigani so našli vojaško puško z naboji. V svojem ciganskem gnezdu so streljali in ravno tedaj je prispela po cesti vojaška motorizirana kolona. Ta se je ustavila misleč, da streljajo. Z mitraljezom so vžgali po njih in se razpršili, eden od Romov pa je bil ranjen in je obležal v jarku ob cesti. Do njega so prišli nemški vojaki in ga takoj ustrelili. Zaradi tega so imeli še vaščani Krvavčjega Vrha neprijetnosti, ker so jih Nemci sumili, da so oni streljali nanje. Dejstvo je, da je bil na območju občine Semič in celo v Beli krajini prva žrtev okupatorja Rom Pepe Hudorovac s Podrebri.«¹⁸

Nemci so se reševanja ciganskega vprašanja lotili že kmalu po okupaciji, maja 1941. Prvotna namera Nemcev je bila, da Cigane preprosto izženejo iz Kranjske in jih prepustijo Italijanom. Maja leta 1941 je kranjski politični komisar Jochum izdal *Odredbo o izgonu Ciganov*, v kateri je določil:

»Orožniškim postajam v okrožju

Zadeva: ciganska svojat, zatiranje.

Pozivam, da se s seznami popišejo cigani, ki se zadržujejo na območjih posameznih postaj, in se tukaj predložijo, skupaj z *Leermeldungen* [sporočili, da takšnih oseb tam naj »ne bi bilo«, op. prev.].

Cigane naj se nato od postaje do postaje pospremi v smeri italijanske meje pri Ljubljani in se jih tam na nenadzorovanem mestu neopazno napoti čez mejo. Pri tem naj se ciganom naroči, da se ne smejo vrniti na zasedeno območje, ker da bodo morali biti v nasprotnem primeru prepeljani v koncentracijsko taborišče.

Politični komisar:

Jochum

Okrožni orožniški poročnik«.¹⁹

¹⁷ Medvojno obračunavanje s Cigani je bilo predstavljeno zelo zamejeno in selektivno. Prvi poskus celovitega zaobsega problematike predstavlja diplomsko delo Vite Zalar: Romi in Sinti na Slovenskem.

¹⁸ Konda. Življenje pod semiško goro, str. 245–246.

¹⁹ Zadeva: ciganska svojat, zatiranje. Dokument dostopen na: <http://www.karawankengrenze.at/ferenc/index.php?r=documentshow&id=53> (8. 10. 2020).

Lahko, da se je namera okrožnega orožniškega poročnika vsaj deloma uresničila. Okrožni komisar okrožja Logatec je 30. 6. 1941 poročal Visokemu komisariatu za Ljubljansko pokrajino, da se je v tukajšnjem okraju v zadnjem času pojavilo precejšnje število Ciganov, »ki so prej bivali na ozemlju Hrvatske, odnosno na slovenskem ozemlju, ki je bilo zasedeno po nemški vojski. Hrvatske in nemške oblasti so cigane izgnale s svojega ozemlja in zatekli so se naravno v kraje, kjer so bili rojeni«. ²⁰

Pavla Štrukelj poroča o drugačni usodi gorenjskih in koroških Ciganov. Gorenjski in koroški Cigani so bili »leta 1941 popisani v Begunjah, kjer so bili Cigani zaprti in kasneje odpeljani v Srbijo. Popis je zajemal Cigane na Gorenjskem in Koroškem; naštetih pa je bilo 107 ljudi. ²¹ Podatki so natančni, navedeni so rojstvi datumi in kraji, poklic in pristojnost. Prav tako so zajeta vsa rodbinska imena, ki sodijo v to skupino; nekaj posameznikov ima slovenske priimke, ti pa so prišli z Dolenjskega«. ²²

Transport Ciganov v Srbijo se je res zgodil, in to v dveh valovih. Prvi transport Ciganov se je zgodil kot dodatek transporta Slovencev iz Gorenjske v Srbijo – transport št. 1 (6. 7. 1941), kjer je na koncu natančnega seznama deportirancev pripisana še zadnja zaporedna številka: »Da zu 27 Zigeuner!« ²³ Podoben zapis je mogoče najti tudi v seznamu transporta št. IV (9. 7. 1941). Čisto na koncu seznama je dodano: »Cigeuner, 27 Personen.« ²⁴

Tone Ferenc v obsežnem delu *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945* izгона Ciganov ne omenja.

Kakšna je bila usoda gorenjskih Ciganov v Srbiji, ni znano. So bili deležni podobne usode kot preostali slovenski izseljenci? So morda končali v kakšnem koncentracijskem taborišču? Srbske Cigane so zbirali v taborišču Sajmište v Beogradu. Ker so bili srbski Cigani v taborišče pripeljali decembra 1941 in ker je bilo tam okoli 500 ciganskih žena z otroki, bi težko govorili o gorenjskih Ciganih.

Transporti izseljenih iz Slovenije so potekali do Slavonskega Broda ter skozi Bosno do Čačka in Arandelovca v Srbiji. Ti Cigani bi bili bližje taborišču Crveni krst v Nišu, kjer je prav tako bilo veliko zbirno taborišče za srbske Cigane. V objavljenem spisku interniranih v tem taborišču ²⁵ ni podatkov, ki bi kazali na to, da so bili v tem taborišču internirani tudi gorenjski Cigani.

Nemci so se romskega vprašanja v Sloveniji dotaknili še enkrat, 2. decembra 1943. Tedaj so Nemci poslali v Auschwitz transport Romov iz okolice Novega mesta. Spisek prispelih in evidentiranih Romov v taborišče je objavljen v zborniku *Koncentracijsko taborišče Auschwitz - Birkenau (Oswiecim Brzezinka)*, v Sloveniji

²⁰ AS, BAN 13-19 (1941). Alto commissariato per na provincia di Lubiana. Capitanato distrettuale di Longatico. Cigansko vprašanje, ureditev. No. 1524/1.

²¹ Število popisanih Ciganov (Pavla Štrukelj navaja število 107) se ne sklada s seznamom popisanih oseb na seznamu zapornikov. Tu je popisanih 63 oseb z oznako »zigeuner«.

²² Štrukelj. Romi na Slovenskem, str. 61.

²³ AS 1769, Zbirka Okupatorjevi zaporji in taborišča, t. e. 10, p. e. 157.

²⁴ AS 1769, Zbirka Okupatorjevi zaporji in taborišča, t. e. 12, p. e. 160.

²⁵ Gruden Milentijević, Ozimić, Simović, Dinčić i Mitić. Žrtve lagera Niš. Narodni muzej, Niški kulturni centar, Medivest KT, Niš, 2014.

objavljenem leta 1982.²⁶ O organizaciji tega transporta ne vemo nič. V Arhivu Slovenije podatkov o tem transportu ni. Ničesar ne najdemo niti v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, enoti za Dolenjsko in Belo krajino.²⁷ Nobenih podatkov ne najdemo niti v arhivu Policijskega varnostnega zbora. Zato ne vemo, kako so Nemci do Ciganov prišli, kdo je Nemcem pri iskanju Ciganov pomagal – če sploh kdo – in kako je potekala tehnična izvedba transporta.

Med romsko populacijo na Dolenjskem krožijo še druge zgodbe o nemškem pobijanju Ciganov. Ena izmed njih govori o poboju romske družine iz naselja Jablan. Potek dogodkov je opisan v dokumentu Upravne enote Trebnje št. 02003-16/2003: »Nemci so v Jablanu ubili celo romsko družino /.../. Niso jih spraševali, kam bodo šli v internacijo, ampak so pokazali, kakšen je njihov namen, to je, vse pobiti. Nekaj Romov je padlo mrtvih, nekaj pa jih je bilo smrtno ranjenih in so še dolge dneve umirali. Stranka pove, da je med mrtvimi ostala tudi majhna punčka Žinka. Na begu jo je pokril strankin brat Miha, ki je padel smrtno zadet, ona pa je obležala nepoškodovana pod njim. Ker so vsi, ki so zmogli, zbežali naprej, je ona ostala sama z mrtveci celo noč, dokler niso prišli civilni prebivalci Jablana in jo odpeljali domov. Pobiti so bili na lojtrniku odpeljani in zakopani v jamo na pokopališču v Mirni peči brez krste.«²⁸

V matični knjigi umrlih župnije Mirna Peč je za leto 1943 podatek, »da so dne 29. decembra 1943 v gozdu pri Jablanu umrli 4 Romi.«²⁹

Italijanska vojska

Področje, ki so ga zasedli Italijani (okolica Ljubljane, Dolenjska, Bela krajina), je bilo tudi področje bivanja slovenskih Ciganov. Primernejše bi bilo zapisati: področje *tradicionalnega popotovanja* dela slovenskih Ciganov.

Okrožni komisar za okrožje Logatec v že omenjenem dopisu (Cigansko vprašanje, ureditev. No. 1524/1) med drugim ugotavlja, da občinske oblasti »/.../ ciganom ne priznavajo domovinske pristojnosti kljub temu, da so bili rojeni na ozemlju poedinih podrejenih mi občin iz razloga, kjer rojstvo na ozemlju poedine občine po zakonu o občini ni merodajno za pridobitev občinskega članstva, nego so to isto merodajni razni drugi vidiki, predvsem pristojnost staršev, odnosno moža najmanj 5 let, odnosno 10 letno stalno bivanje v občini in končno šele kraj rojstva. Ugotavljanje domovinstva ne bi privedlo do zaželenega uspeha glede na nestalnost bivanja ciganov in bi bilo potrebno ugotavljati domovinstvo očeta, matere dedov, pradedov itd. da bi se na ta način ugotovilo domovinstvo poedinega cigana. Ker kr. Karabinerji ciganom ne dopuščajo potovanja iz kraja v kraj, se obračajo na tuk. Okrajno glavarstvo s proš-

²⁶ Koncentracijsko taborišče Auschwitz, str. 564–566.

²⁷ V odgovoru na povpraševanje avtorja M. K. o tem dogodku v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, Enoti za Dolenjsko in Belo krajino, Novo mesto, z dne 13. 9. 2020, je zapisano: »Žal nimamo nobenih podatkov o transportu Romov v taborišče Auschwitz.«

²⁸ Upravna enota Trebnje, str. 2.

²⁹ Upravna enota Trebnje, str. 3.

njami, da bi se jim izdalo dovoljenje za kroženje, za ugotovitev domovinstva itd. Bavijo se cigani deloma z različnimi rokodelskimi obrti n.pr. brusaskim, popraviljanjem dežnikov, izdelovanjem kotlov, gotovo pa je, da je med njimi tudi precej takih, ki se ne preživljajo na pošten način. Vsled beračenja in prosjačenja so v veliko nadlego prebivalstvu. Smatram, da bi bilo ta socialni problem rešiti enotno za vso ljubljansko pokrajino in prosim Visoki komisariat, da to vprašanje vzame v pretres in s posebno uredbo enotno uredi njih pristojnost, kakor tudi vprašanje kretanja po ljubljanski pokrajini, odnosno njih stalne naselitve in način preživljanja.«³⁰

Italijanski fašizem Judom in Ciganom ni namenil tako tragičnega konca, vsaj na začetku ne, kot so to načrtovali izvesti nemški nacisti. Povsem indiferentni do njih pa vseeno niso bili. Namenili so jim omejeno gibanje, bivanje v koncentracijskih taboriščih. Ta sicer niso bila tako sofisticirano zgrajena kot nemška, tudi uničevalna niso bila. Kljub temu pa je bilo veliko smrtnih žrtev zaradi bolezni, lakote in izjemno slabih bivalnih razmer. Italijanske okupacijske oblasti v Ljubljanski pokrajini so že leta 1941 razmišljale o »internaciji Romov, saj da gre za družbeno nevarne cigane, ki so vsi slovanskega izvora ter brez definiranega državlanskega statusa, za katere se predlaga internacija v koncentracijskem taborišču. Nastali so konkretni predlogi za internacijo Romov, ki so se zadrževali na območju vzhodne italijanske meje in na okupiranih območjih.«³¹

Cigani iz Ljubljanske pokrajine so bili internirani vsaj v treh taboriščih: v največji meri v Gonarsu³² in Tossicii, nekateri tudi na Rabu. Zdravnik v Gonarsu dr. Cordara v svojih spominih zapiše, da so Cigani »bili zelo čisti in niso bili okuženi z garjami, ušmi in podobnimi zadevami kakor drugi interniranci. Bili so samo žalostni, ker niso smeli naokrog, vendar so se tolažili z igranjem in prepevanjem ter so zabavali druge zapornike s svojimi igrami.«³³

Zajetna skupina slovenskih Ciganov je bila internirana tudi v koncentracijskem taborišču v kraju Tossicia³⁴ v južni Italiji; taborišče so italijanski fašisti namenili internaciji Judov (tujih državljanov), Kitajcev³⁵ in Ciganov.

Prefekt Terama je 5. avgusta 1942 obvestil italijansko zunanje ministrstvo o internaciji večje skupine Romov z območja Ljubljane: »78 ciganov, ki so sem prispeli 22. julija zjutraj, je bilo nameščenih v koncentracijsko taborišče Tossicia. Seznam prijetih sledi. Ob tej priložnosti potrjujem tudi, da v provinci ni več možnosti sprejema drugih ciganov.«³⁶

Objavljen je spisek 78 oseb (moški, ženske, otroci), ki so bili pripeljeni v taborišče Tossicia. V dokumentu je govora o *Zingari provenienti da Lubiana* (torej

³⁰ AS, BAN 13-19 (1941). Alto commissariato, No. 1524/1.

³¹ Toš. Porrajmos, 23. 1. 2015.

³² Kersevan. Un campo di concentramento.

³³ Memorie Cordaro. Dostopno na: <http://porrajmos.it/wp-content/uploads/2013/05/memorie-cordaro-0001.pdf>, str. 36 (21. 11. 2018).

³⁴ V Arhivu Republike Slovenije gradiva o koncentracijskem taborišču Tossicia ne hranijo. Zato ne moremo pojasniti, zakaj so Italijani internirali Cigane. Tega podatka ne najdemo niti v, res da skromnih, virih, objavljenih v Italiji.

³⁵ O usodi Kitajcev v Italiji v času fašizma glej: Philip W. L. Kwok: I cinesi in Italia, 1984.

³⁶ Toš. Porrajmos, 23. 1. 2015.

o Ciganih iz Ljubljane), pa tudi o *Zingari provenienti dalla Provincia di Lubiana* (torej o Ciganih iz Ljubljanske pokrajine).³⁷

Nič pa ne vemo o tem, kako so Italijani prišli do Ciganov. Ker so potovali ali bivali strnjeno, jih ni bilo težko najti. Italijani so lahko o njihovi lokaciji povprašali kakšnega domačina, orožnika. V italijansko vojsko so bili vključeni tudi Slovenci, pripadniki obsežne manjšine v Italiji, ki so gotovo lažje komunicirali z lokalnim prebivalstvom. Glede na odnos, ki ga je imelo večinsko slovensko prebivalstvo do Ciganov, je mogoče sklepati, da so jim italijanski vojaki prišli kar prav, da so se *rešili ciganske nadloge*. Koliko Ciganov se je po kapitulaciji Italije vrnilo v Slovenijo, ne vemo. Vemo pa, da se jih je nekaj naselilo v okolici Vidma (Udine) v Italiji.

Italijanska internacija Ciganov v italijansko taborišče na začetku velike italijanske poletne ofenzive (16. julij do 4. november 1942) odpira zanimivo vprašanje v povezavi s partizanskim pobijanjem Ciganov. Namreč, partizani so trdili, kot bomo videli v nadaljevanju, da so Cigane pobili zato, ker so izdajali Italijanom podatke o gibanju partizanskih enot. Oziroma, v nekaterih primerih so jih pobili *na zalogo*, da Italijanom ne bi izdajali partizanskih položajev, nekoč v prihodnosti. Partizansko opravičevanje pobojev z izdajstvom Ciganov je (morda) na trhljih nogah. Bilo bi zelo nenavadno, da bi Italijani odgnali v italijanska taborišča dejanske ali potencialne informatorje. Naredili bi si neprecenljivo strateško škodo. Zato je treba vzroke za partizansko pobijanje Ciganov iskati drugje.

Madžarska vojska

Madžarske okupacijske oblasti so prekmurske Cigane uporabile kot delovno silo in tudi za članstvo v vojaških enotah. »Med drugo svetovno vojno je doletelo tudi prekmurske Rome prisilno delo na madžarskih poljih. Nekateri so dezertirali, tiste, ki so jih prijeli, so ustrelili, nekatere pa deportirali v Nemčijo.«³⁸

Neodgovorjeno ostaja vprašanje, v katerem taborišču so prekmurški Cigani bili. Po zagotovilih raziskovalcev prekmurskih Romov gotovo ni bilo v taborišču Sárvár. »V Sárvár so madžarske oblasti prvenstveno internirali koloniste, za to pa so imeli ‚pravno podlago‘ v tem, da so za ‚staroselce‘ smatrali osebe, ki so imeli na dan 31. oktobra 1918 naslov v Prekmurju in vsi, ki so se naselili po tem, so jih imeli za ‚prišleke‘. Romi so živeli že v času stare Madžarske v Prekmurju, na podlagi tega jih ne bi smeli deportirati v Sárvár. Je pa vprašanje, zakaj in kako so jih deportirali.«³⁹

V madžarska taborišča je bilo odpeljanih najmanj 27 prekmurskih Romov,⁴⁰ 6 Ciganov pa so Madžari ustrelili kot talce 27. 2. 1945 v Turnišču. To je mogoče

³⁷ Zingari provenienti da Lubiana. Campo di Concentramento di Tossicia, Elenco degli zingari provenienti dalla provincia di Lubiana internati in questo campo di concentramento. Dostopno na: <http://porrajmos.it/wp-content/uploads/2013/05/presenze-nel-campo-1942.pdf> (21. 11. 2018).

³⁸ Kuzmič. Holokavst in Prekmurški Romi, str. 74.

³⁹ Pojasnilo Attila Kovácsa z dne 10. 11. 2020.

⁴⁰ Vsi internirani Romi so umrli v koncentracijskih taboriščih (informacija Darko Rudaš).

razbrati iz podatkov, objavljenih v publikaciji Zveze Romov Slovenije z naslovom *Porajmos*.⁴¹ Navedba, da so bili ustreljeni kot talci, ne drži. Ustreljeni so bili kot vojaški obvezniki, ki so se izmikali vojaški službi.

Dogodek opisuje župnik Ivan Jerič: »Tretji dan po svojem prihodu v Turnišče so orožniki zalotili v polanskem logu 6 mladih ciganov, ki se niso odzvali pozivu k vojakom. Privlekli so jih v Turnišče. Komandant jih je vseh 6 obsodil na smrt. Poklical je okrožnega beležnika, da je pobral od njih podatke za mrliško knjigo. Beležnikova žena mi je prišla povedat, da so vsi obsojeni na smrt.«⁴²

Župnik Jerič tudi zapiše, da so morali madžarski orožniki Cigane »/.../ strahotno pretepati. Obraze so imeli vse plave od udarcev, oči vse v krvi, po glavi debele oteklina, roke polomljene od udarcev, prsti so jim viseli polomljeni kot cunje. Obleke so bile vse krvave. Ob tem groznem prizoru so mi solze zalile oči. Ko sem jim povedal, da so na smrt obsojeni, se niso dosti zmenili za to. Potem sem jih pozval, naj obude kesanje in sem jim dajal odvezo. Po odvezi so jih takoj gnali na morišče. Deset orožnikov jih je spremljalo. Postrojili so jih ob izkopen grob. Šest strelav in šest mučnikov se je zgrudilo v grob. Ker se je eden še v grobu gibal, mu je orožnik dal dva strela v glavo. Streli so odmevali ob župnijskem gozdu. Nato je nastala grobna tišina, v kateri se je slišal krohot orožnika, ki je vprašal svoje zverinske pajdaše: „Ste videli, kako so cepale mrcine?“⁴³

Slovenski Cigani v hrvaških koncentracijskih taboriščih

O slovenskih Ciganih v hrvaških taboriščih imamo dve povsem drugačni mnenji. Marjan Toš zapiše, da so »Cigane iz zapora v Begunjah vozili tudi v ustaško taborišče Jasenovac.«⁴⁴ O slovenskih Ciganih v taborišču Jasenovac pa imamo tudi zapis dr. Nikole Nikolića,⁴⁵ zdravnika v Jasenovcu, ki navaja, da v koncentracijskem taborišču Jasenovac ni bilo nobenega slovenskega Roma. Ta problemski sklop zato kliče po natančni raziskavi.

Partizansko gibanje

O partizanskem pobijanju Ciganov (Romov) je mogoče najti zapise tako v strokovni kot memoarski literaturi, ki je izšla že pred letom 1990. Zapise o partizanskih pobojih najdemo tako na partizanski⁴⁶ kot na protipartizanski⁴⁷ strani.

Partizani so Cigane zelo kmalu obtožili izdajstva in vohunstva za potrebe italijanske vojske. Sledilo je opozorilo štaba 3. grupe odredov. Ta je v drugi številki

⁴¹ Horvat Muc. *Porajmos*, str. 29–30.

⁴² Jerič. *Moji spomini*, str. 234.

⁴³ Prav tam, str. 234–235.

⁴⁴ Toš. *Romi – holokavst*, str. 71.

⁴⁵ Nikolić. *Taborišče smrti – Jasenovac*.

⁴⁶ Polič. *Belokranjski odred; Semič - Daki*. Najboljši so padli I; Strle. *Tomšičeva brigada*.

⁴⁷ Klemenčič. *Revolucija pod Krimom*.

svojega glasila Glas partizanov 22. maja 1942 razglasil: »Zaradi pogostih denunciacij s strani Ciganov opozarjamo vse ciganske skupine, da se, dokler traja na slovenskem ozemlju vojno stanje, morajo zadrževati izključno v svojih domovinskih občinah. Vse terenske organizacije in posebno Narodno zaščito pa pozivamo, da sodeluje pri vračanju Ciganov v njihove rajone. Po potrebi naj se obrnejo po moč k najbližji partizanski četi. Ciganski skupini, ki bi se temu ukrepu upirala, se odvzamejo konji in ostala imovina.«⁴⁸ Toda kdo lahko zagotovi, da je obvestilo doseglo nepismene Cigane? Pa tudi, če bi jih, kdo bi jim besedilo lahko prebral?

Glede na vojni čas se zdi, da je partizansko opozorilo blago; kakor da ne bi povsem verjeli v cigansko izdajstvo. Prepričanje o ciganskem izdajstvu je morda bolj kot na dejstvih temeljilo na stereotipni predstavi večinskega prebivalstva o Ciganih.

Ferenc nadaljuje pripoved o partizanskem pobijanju Ciganov z besedami, da je »/.../ proletarska udarna četa in dve četi Šercerjevega bataljona 10. maja blizu tabora v Gabrju na Mačkovcu naletela na skupino Romov z dvema paroma konj. Romi so imeli italijansko dovolilnico za prosto gibanje po Ljubljanski pokrajini in jih je italijanska obveščevalna služba uporabljala za vohunske posle. Partizani so vseh devet Romov, polovljenih 10. maja, in še enega, ki so ga prijeli dva dni pozneje, usmrtili na Mačkovcu. Ne vemo, kje je Šercerjev bataljon prijel in usmrtil še 46 Romov, saj je v glasilu ‚Krim‘ navedel številko 56: ‚Likvidirali smo tudi 56-člansko organizirano cigansko vohunsko in roparsko tolpo, ki je že dalj časa ustrahovala prebivalstvo na našem ozemlju.‘ Če je pristno poročilo štaba Šercerjevega bataljona 18. maja 1942, /.../ je njegova 1. četa 18. maja ‚likvidirala po zaslišanju organizirano cigansko tolpo, ki je štela 42 članov‘. Druga množična usmrtitev Romov je bila v Beli krajini. Dne 19. julija zgodaj zjutraj je prišla skupina belokranjskih partizanov v romsko naselje Kanižarica pri Črnomlju in odpeljala 61 Romov ter jih usmrtila, baje v Draginji vasi.«⁴⁹

Po osamosvojitvi Slovenije so se polagoma razkrili še drugi množični poboji. Partizanske enote so izvršile vsaj pet pobojev. V strokovni literaturi je mogoče najti zapise o petih pobojih: 1. Mačkovec (Bukovec pri Mačkovcu na Bloški planoti) 10. 5. 1942; 2. Iška vas (Benkov travnik, 17. 5. 1942); 3. Sodražica (Boncar pri Podklancu) 29. 5. 1942; 4. Horjul (Žažar, 14. 6. 1942 (?)); 5. Kanižarica (odpeljani iz naselja 19. 7. 1942, pobiti na Mavrlenu (?)).⁵⁰

⁴⁸ Ferenc. Ljudska oblast na Slovenskem, str. 366–367.

⁴⁹ Prav tam, str. 367.

⁵⁰ Dežman (ur.), Benčina. Nemoč laži, str. 293–339; Maček, Zamolčani genocid, Zaveza št. 43; Toš. Romi – holokavst, str. 71; Podbersič. Žrtve revolucije med Romi, str. 78–94; Studen. Neprilagojeni in nevarni, str. 177–180; Možina, Slovenski razkol, str. 120–129; Zalar. Romi in Sinti na Slovenskem, 2015; Košir. When violins fell silent, 2019, str. 1–22; Žajdela. Partizani klali z noži.

1. Mačkovec (Bukovec pri Mačkovcu na Bloški planoti), 10. 5. 1942

Strle opiše poboj Ciganov na robu Bloške planote z besedami: »Proletarska udarna četa in dve četi bataljona Ljuba Šercerja sta se 10. maja 1942 vračale z Lužarjev, so blizu taborišča v Gabrju pri Mačkovcu naleteli na skupino ciganov z dvema paroma konj. Cigani so imeli dovolilnico za prosto gibanje po ozemlju Ljubljanske pokrajine in so bili na Mačkovec poslani, da bi vohunili za partizani v korist italijanske obveščevalne službe. To je priznal eden od pobeglih ciganov, ki je bil ujet 12. maja. Cigani so s seboj vodili in prodajali par ukradenih konj, ki ju je prepoznal Ludvik Praznik – Suljo. Uslugo, da so jim karabinjerji tatvino spregledali, so morali cigani plačati tako, da so se pustili vpreči v škripav italijanski vohunski voz, s tem pa so jo plačali z življenjem. Partizani si v tedanjih razmerah niso smeli dovoliti nobene prizanesljivosti, zato so vseh devet ciganov, polovljenih 10. maja, in tistega, ki so ga ujeli 12. maja 1942, pokončali na Mačkovcu. Prigoda z zajetimi cigani je pomembna zategadelj, ker je porodila misel na partizansko konjenico. Ciganom odvzete konje so odpeljali v taborišče Proletarske udarne čete. Ukradeni par so Dakijevi borci sicer vrnili lastniku, toda pri kmetih so nabrali več konj, ki so ostali od bivše jugoslovanske vojske. Z njimi so lažje obvladovali obsežen operativni prostor in hitreje prenašali obveščevalna poročila.«⁵¹ Stane Semič - Daki, udeleženec teh dogodkov, je dogajanje opisal in objavil že v 70. letih prejšnjega stoletja. Takole pravi: »Ko smo se po dveh dnevih bivanja v Loški dolini vračali proti Mačkovcu, smo srečali v Rovtah oziroma v hosti Mačkovca šest ciganov: tri ženske in tri moške. Zdelo se nam je, da vohunijo za nami. Vprašali smo jih, kaj počno tukaj. Odgovorili so nam: Semkaj so nas poslali Italijani in zahtevali, da se nazaj ne smemo več vrniti. To se nam je zdelo res sumljivo. S seboj so vodili tudi par zelo lepih konj, ki so ju prodajali.«⁵²

Raziskovalci partizanskih pobojev so k zapisanemu dodali še nove opise. Ivo Žajdela piše, da so »proletarska udarna četa in dve četi Šercerjevega bataljona 10. maja 1942 blizu tabora v Gabrju na Mačkovcu naleteli na skupino Romov z dvema paroma konj. Obtožili so jih vohunstva in nekje na Mačkovcu deset pobili (...) Takrat so bile v Mačkovcu pobite romske družine z otroki vred. Streljal jih je Zgonc (Mrzlak) iz Sela. Naj ob tem zapišem še to, kar so mi povedali domačini. Kmalu ob vhodu v Mačkovec z bloške strani, za križiščem Pragozd, so domačini v dolinici levo od ceste še nekaj časa po vojni videvali na žico obešene kosti nesrečnikov, ki so jih tam obesili partizani.«⁵³

V Poročilu o ekshumaciji posmrtnih ostankov usmrčenih oseb na območju Mačkovca je o najdbah na tem grobišču zapisano: »Na grobišču severozahodno od Mačkovca (911 m) so bili odkriti posmrtni ostanki 11 žrtev, morda tudi 12. Točnega števila se ne da ugotoviti, ker je bil zaradi nepazljivega sondiranja predhodno uničen ves osrednji del grobišča (glej skelete 5, 5a in 6; najmanj trije, lahko tudi več),

⁵¹ Strle. Tomšičeva brigada, str. 271; Glej tudi: Ferenc. Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945, str. 367.

⁵² Semič – Daki, Najboljši so padli I, str. 233.

⁵³ Žajdela, Partizani klali z noži, str. 43.

poškodovani pa so bili tudi skeleti na severnem delu (skeleta 9 in 10). Vsi odkriti skeleti pripadajo odraslim osebam, 8 moškim, 1 ženski in 2 domnevnima ženskama. Obstaja pa možnost, da so nekatere kosti na uničenem delu (ženska in domnevno ženska okostja, skeleti 5, 5a in 6) pripadale starejšim otrokom ali mladostnikom. Moški skelet št. 4 je imel kompliciran zaceljen zlom leve stegenice, domneven vzrok smrti so strelne rane (skelet 3 in 4, pri skeletu 2 pa je bila v predelu vratnih vretenc najdena krogla). Zaradi skoraj popolne odsotnosti predmetov ne moremo trditi, če je šlo izključno za civiliste ali vojake, glede na ženske posmrtno ostanke pa lahko trdimo, da so civilisti predstavljali vsaj del žrtev. Med najdbami izstopa lasnica in par okrašenih uhanov, ki so bili odkriti ob lobanji moškega skeleta, kar lahko nakazuje na romsko poreklo vsaj enega posameznika.⁵⁴

2. Iška vas (Benkov travnik), 17. 5. 1942

Brutalno suhoparno opiše poboje Gestrin: »Kot potencialne ovaduhe, kar je med njimi kdo tudi res bil, so v tem času poslali v smrt družine ciganov iz Vrbljen in Podpeči. Na Notranjskem so partizanske enote na osvobojenem ozemlju usmrtila vsaj okoli 70 Romov.«⁵⁵

»Najgrše so naredili s cigani,« navaja Klemenčič, v času poboja župnik na Igu: »Pod Krimom, v Vrbljenju in Podpečju se je zadrževala večja družba ciganov. Te so komunisti dne 17. maja vse prignali v Iško. Silno vpitje se je slišalo, ko so jih gnali. Na Benkovem travniku so postrelili vse: otroke, mlade, stare, moške in ženske. V skupnem grobu jih leži 43. Smrkavci so se na njih učili streljati s strojnico.«⁵⁶

Ekshumacija posmrtnih ostankov v Iški vasi med vojno pobitih Ciganov leta 2017 je razkrila »/.../ sedem grobov, v katerih je bilo odkritih 53 skeletov, na Gornjem Igu pa je bil odkrit še skelet ženske, ki naj bi sprva pobegnila moriji v Iški. Trije od odkritih grobov v Iški so vsebovali po en skelet /.../, dva po dva skeleta /.../, preostala grobova pa sta bila množična, manjši z 12 skeleti /.../ in večji s 34 skeleti pobitih žrtev /.../. V manjšem množičnem grobu /.../ so bili odkriti tudi posmrtni ostanki dveh psov. Del žrtev je bil zagotovo umorjen s strelom v glavo, pri preostalih posmrtnih ostankih pa ob ekshumaciji ni bilo opaznih drugih strelnih ran. Med žrtvami je bilo 26 odraslih (nad 20 let), dva mladostnika (15–17 let) in 24 otrok (pod 15 let). Med 26 odraslimi je bilo 14 moških in 12 žensk, med katerimi je bila ena na koncu osmega meseca nosečnosti. Večinoma gre za mlajše ljudi, stare med 20 in 30 let. Starejši (nad 40 let) so bili zlasti moški v 'individualnih' grobovih ter redki posamezniki v obeh množičnih grobovih (v glavnem ženske). Med 25 otroki je bil eden še nerojen, deset je bilo starih med ena in šest let ter 14 starih med sedem in 13 let.«⁵⁷

⁵⁴ Košir, Leben - Seljak, Rupnik, Poročilo o ekshumaciji, str. 15.

⁵⁵ Gestrin, Svet pod Krimom, str. 69.

⁵⁶ Klemenčič, Revolucija pod Krimom., str. 80. Gl. tudi: Žajdela, Partizani klali z noži, str. 43.

⁵⁷ Košir in Leben - Seljak, Grobišče Romov v Iški, str. 305.

V grobišču naj ne bi bili pokopani samo Cigani. Teh naj bi bilo skupno »47 (ena nosečnica), preostalih pet žrtev pa ni bilo romskih družin. V virih se sicer pojavljata številki 42 in 43, vsekakor pa je zaradi velikega števila majhnih otrok lahko prišlo do napačnih ocen žrtev.«⁵⁸

3. Sodražica (Boncar pri Podklancu), 29. 5. 1942

Stane Semič - Daki se v že omenjenem delu Najboljši so padli še enkrat dotakne ciganskega vprašanja, ko opiše pobjo Ciganov v Sodražici. »Ko smo se potem opoldne nasitili, saj smo bili že potrebni izdatnega obroka, smo pričeli s preiskavo ciganov, ki so nas izdali Italijanom. Priznali so, da so povedali Italijanom, da se zbiramo pri Sv. Gregorju, in da so od ljudi zvedeli, da se nameravamo polastiti Sodražice. Še več. Cigani so bili nekaka predhodnica Italijanov. Ko smo se začeli premikati proti Sodražici, so nas opazili in obvestili Italijane, da se bližamo njihovi postojanki v Sodražici. Tako jim je uspelo, da so se pravočasno umaknili. Za prevoz ciganov smo uporabili privatni avtobus in lastnik avtobusa je moral ponoči prepeljati ujete cigane iz dvorane hranilniških prostorov, kjer smo jih imeli zaprte, v Boncer hosto. Spremljali so jih motoristi z ročno strojnico. V Boncerju so jih predali našemu vodu, ki je bil na položaju proti bloškim vojašnicam, ki je izvršil sodbo nad izdajalci. Tako je končala italijanska predhodnica ciganov – izdajalcev in odslej se cigani niso več pojavljali na našem osvobojenem ozemlju.«⁵⁹

V Poročilu o ekshumaciji posmrtnih ostankov z grobišča pod Boncarjem pri Podklancu so raziskovalci zapisali. »Na grobišču pod Boncarjem (Podklanec) [ID 671] je so bili odkriti materialni sledovi poboja iz leta 1942. Najdena je bila mikrolokacija eksekucije in štirje ločeni grobovi, v katerih je bilo pokopanih 20 žrtev. V vsakem izmed dveh množičnih grobov je bilo pokopanih po devet žrtev, v preostalih dveh grobovih pa po ena. Posmrtni ostanki so pripadali štirim moškim, štirim ženskam in enajstim otrokom, starimi med pol in štirinajstimi leti. V prekopanem grobu (grob št. 3) so bili odkriti le drobci lobanje, ki pa so verjetno pripadali Francu Kozini iz Zapotoka, ki je bil prekopan že tekom vojne. Žrtev v grobu št. 4 je bila morda Ladislav Lesar iz Sodražice. Posmrtni ostanki v grobovih št. 2 in 4 so bili poškodovani zaradi poveljnega prekopavanja ob iskanju lobanj. Glede na spolno in starostno strukturo žrtev sta bili v množičnih grobovih pokopani dve romski družini s psoma. Glede na odkrite predmete je razvidno, da so bile žrtve oblečene, nekatere pa so bile brez obuval, vendar ni mogoče dokazati, če so jim bila le-ta odvzeta ali jih sploh niso imeli. Grobišče pod Boncarjem tako predstavlja že tretje odkrito in ekshumirano grobišče romskih žrtev na območju Slovenije, ki so posledica revolucionarnega nasilja nad civilnim prebivalstvom.«⁶⁰

⁵⁸ Prav tam, str. 305–306.

⁵⁹ Semič - Daki, Najboljši so padli I, str. 271–272.

⁶⁰ Košir, Leben - Seljak, Poročilo o ekshumaciji, str. 46.

4. Horjul (Žažar), 14. 6. 1942 (?)

Partizanski zločin se je zgodil tudi v Horjulu. Po zapisu Janka Mačka naj bi se zgodilo naslednje. »Leta 1941 je bila družina pri kamnolomu v velikem strahu pred Nemci. Govorilo se je namreč, da bo meja, ki je bila ob zasedbi potegnjena med Lučinami in Šentjoštom, pomaknjena v Horjulsko dolino. Cigani so bili tedaj stalno pripravljeni, da bi se hitro umaknili, če bi izvedeli za približevanje Nemcev. Toda spomladi 1942 se je pojavila nova nevarnost, na katero prej niso niti pomislili. Na Rupah, v gozdu nad Žažarjem, se je utaborila skupina partizanov, ki so kmalu dobili ime Horjulska četa in kasneje postali del Dolomitskega odreda. Prav mimo kamnoloma na robu Lipalice je vodila njihova pot proti Lesnemu Brdu in naprej na znani Ključ. Lahko domnevamo, da so se na taki poti kdaj ustavili tudi v baraki in prebivalce opozorili na dolžnost molka.

V noči na 14. junij so prebivalci kamnoloma morda slišali strel in smrtno krike, ko so partizani nekaj sto metrov od njih ubili župana Bastiča in njegovo ženo. Potem se je slišalo škripanje težko naloženega voza in topot korakov v smeri proti Lesnemu Brdu. Naslednjo soboto so nekateri domačini še videli barako in nekaj njenih prebivalcev, čez noč pa je vse izginilo. Namesto barake je bilo le še pogorišče, malo vstran je stal voz, ljudje in konji pa so izginili brez sledu. Potem je od nekod pricurljala vest, da so vse stanovalce barake odpeljali v taborišče na Rupah in jih tam pokončali. Menda je pred tem v baraki poleg ‚tastarega‘ in njegovega sina bilo še dvanajst žensk in nekaj otrok. Njihovega groba na Rupah do konca vojne niso odkrili; odkrili niso niti grobov nekaterih domačinov, ki so leta 1942 tudi izginili na Rupah. Po vojni so postavili obeležje v spomin na partizansko taborišče, grobovi žrtev pa so do danes ostali neoznačeni, čeprav ljudje iz okolice zanje vedo.«⁶¹

Mesto zagrebenih horjulskih Ciganov še ni odkrito.

5. Kanižarica – odpeljani iz naselja 19. 7. 1942 (pobiti na Mavrlenu?)

Poboj Ciganov iz Kanižarice pri Črnomlju je *kultni dogodek na črni listi* partizanskega obračunavanja s Cigani. Opisujejo ga avtorji, ki so blizu partizanskega gibanju, pa tudi avtorji drugačne ideološke provenience. Opis Toneta Ferencsma že omenili. Dodajmo še opis Radka Poliča, ki partizanski zločin v Kanižarici opiše takole: »V nedeljo, 19. julija 1942, ob pol šestih je prišla skupina partizanov v cigansko vasico v Kanižarici pri Črnomlju, zbudila prebivalce in jim velela, naj se zberejo na cesti, nakar so jih odpeljali. Devetnajstletni Hudorovac Matija, ki je zaslutil, da se jim najbrž ne piše nič dobrega, je zbežal. Partizan, ki se je pognal za njim, je streljal nanj in ga zadel v levo roko in desno lice. Fant je vseeno pribežal v Črnomelj; spravili so ga brž v italijansko vojaško bolnišnico, hkrati pa je izpovedal, kaj se je zgodilo v Kanižarici. Okoli poldneva se je tja odpravila močnejša vojaška patrulja s karabinjerji – z njimi je bil tudi »ciganski poglavar« Jure, ki se

⁶¹ Maček, Zmolčani genocid. Zaveza 43.

je že nekaj časa uдинjal Italijanom v Črnomlju kot špicelj in ovaduh najslabše vrste in se pri tem prav gotovo okoriščal z nekaterimi svojimi sovaščani iz Kanižarice, pa je prav to spodbujalo naraščajoči gnev krajevnih partizanov in aktivistov ter tamkajšnjih štabov, odborov in komitejev do vse ‚ciganske zalege‘ – in ugotovila, da so partizani odpeljali po cesti proti Kanižarici 61 oseb obeh spolov.«⁶²

Janko Maček predstavlja dogajanje v Kanižarici iz drugega kota. »Nekateri prizori te nedeljske procesije so se ljudem Dragovanje vasi še posebno vtisnili v spomin. Starejša Ciganka, vaščani so jo poznali kot Andrejčko, je verjetno omagala in blizu križišča med gozdno potjo in cesto izstopila iz kolone. Partizan je stopil za njo in jo kar tam ustrelil. Prišel je dobliški mežnar in mrtvo Andrejčko odpeljal na dobliško pokopališče. – V sprevodu je stopala tudi mlajša ženska, ki je bila noseča in je v rokah nosila komaj eno leto starega otroka. Ko so šli skozi vas, je dobila porodne krče in ni mogla več hoditi. Stražar je nameril puško, da bi jo ustrelil, ona pa ga je na kolenih prosila, naj jo zaradi otrok pusti pri življenju. Njeni prošnji se ni mogel upreti. Rekel ji je, naj izgine, nekajkrat ustrelil v zrak in se uvrstil nazaj v kolono. Žena je zbrala moči in odtavala od tam. Nekje na poti do Črnomlja, ki je od tam oddaljen približno pet kilometrov, je rodila in z dvema otrokoma v naročju prišla v mesto. – Pretresljiv je bil pogled na ženske z otroki v naročju, drugi otroci pa so se mamice držali za krilo in jokali. Kako pretresljiv je šele bil prizor dva dni kasneje, ko so te mamice in otroke pobijali. Nenavadna je bila tudi slika zvezanih moških, ki so na ramah nosili zaklane kozličke.«⁶³

Dodajmo še zapis Tadeje Tominšek Čehulić: »Latentna, a vedno bolj odkrita nasprotja med tamkajšnjo partizansko enoto in kanižarskimi Romi, so vrh dosegla 19. julija 1942, ko je partizanska skupina pri Mavrlenu postrelila več romskih družin, naselje pa požgala. Po podatkih iz raziskave Inštituta za novejšo zgodovino gre za vsaj 41 oseb, a po podatkih iz dokumenta italijanskih karabinjerjev, ki navajajo pričanje pobeglega Matije Hudorovca, vsaj 61. Do obračuna z njimi je prišlo, ker naj bi vaški starosta z nekaterimi drugimi sovaščani zaradi lastnih koristi opravljal ovaduško službo za italijanske okupacijske oblasti. Italijanski komisar za Belo krajino jih je tedaj res označeval za ‚disciplinirane in lojalne‘, a naj ne bi bilo drugih dokazov o ovaduštvu posameznikov. V partizanske vrste naj bi vneslo preplah zlasti dejstvo, da je ušel iz kleške čete na italijansko postojanko eden od kanižarskih Romov in nato sodeloval v italijanskih akcijah. Sicer naj bi se ta romska skupnost že dlje časa zavedala, da je trn v peti tamkajšnjim partizanom, zato naj bi se zatekla pod italijansko zaščito. Italijanske okupacijske sile so nato omenjenega Matijo Hudorovca kmalu zatem, ko jim je poročal o poboju, internirale na Rab in je tam slabega pol leta kasneje umrl.«⁶⁴

Koliko oseb je dejansko končalo v grobu, ne vemo. Njihovo število bo znano tedaj, ko bo odkrito tudi to grobišče. Dosedanje iskanje posmrtnih ostankov Ciganov iz Kanižarice je bilo neuspešno. Zanimivo je, da Romi v Beli krajini v povojnem obdobju niso nikoli omenjali, kaj šele, da bi problematizirali problematiko pobijanja Ciganov. Je pa spomin na to dogajanje ostal vedno živ. Prekrit s strahom,

⁶² Polič, Belokranjski odred, str. 238.

⁶³ Maček, Zamolčani genocid. Zaveza 43.

⁶⁴ Tominšek Čehulić, Druga svetovna vojna, str. 866.

ampak živ. Obiskovali so kraje, kjer naj bi bili pobiti Cigani zakopani, kjer naj bi bili zakopani posmrtni ostanki pobitih Ciganov. Žal so arheološka raziskovanja odkrila, da so žalovali na krajih, kjer trupel ni.

Še druge zgodbe o pobijanju Ciganov

Jože Možina poroča, da je bila »Dne 16. julija 1942 (...) v Boričevem pri Novem mestu umorjena Rominja Frančiška Brajdič.«⁶⁵

Med Romi na Dolenjskem in v Posavju živijo zgodbe, ki govorijo še o drugih partizanskih pobojih. Tako naj bi partizani umorili dva Roma na Dobravi (naselje med Žužemberkom in Dobrničem), umorili naj bi romskega mladeniča, ki je kot hlapec delal na kmetiji v okolici Krškega, ter izvedli poboj obsežne družine Brajdič. Družino naj bi partizani zajeli pri Šentjerneju, jo en dan imeli zaprto, naslednji dan pa naj bi jo postrelili pred pokopališčem v Šentjerneju. Ker naj bi v partizanskih vrstah sodeloval tudi Rom iz družine/klana Hudovorac, ki naj bi po tej pripovedi sodeloval pri odločitvi o poboju družine Brajdič, med družinama še danes vlada smrtno sovraštvo.

Najbolj tragičen del te pripovedi govori o usodi Rominje, deklice, ki je bila privezana za roko enega od staršev. Ker je bila manjše postave, je streli niso dosegli in tako je živa zgrmela v jamo. Kasneje se je jami približala domačinka in opazila živo deklico. Odšla je do partizanov in prosila, naj deklico osvobodijo. Zagotovila jim je, da bo ona skrbela zanj. Stražar je odšel do jame in z nekaj streli pokončal otroka.⁶⁶

V Beli krajini so raziskovalci pri eni izmed intervjuvank, Rominji starejše generacije, zapisali izpoved lastne izkušnje »iz obdobja med drugo svetovno ali neposredno po njej, ko je bila skupaj z drugimi okoliškimi Romi že praktično postavljena ‚pred jamo‘ v Kočevskem rogu z namenom ustrelitve. V zadnjem trenutku pa naj bi prišel ukaz nadrejenih, da je treba Rome izpustiti, saj so tudi oni ljudje kot vsi ostali.«⁶⁷

Pretresljiva je zgodba, ki so jo pripovedovali na Dolenjskem (kraj dogodka in čas dogajanja nista določljiva): »Ciganka, v spremstvu mladostniškega sina, pride do partizanov s prošnjo za pomoč v hrani. V zameno ponuja prehranske bone. Pristopi partizanska komisarka, pogleda bone; ti naj bi bili po njenem mnenju ponarejeni. Ker je Ciganka želela s prevaro priti do hrane, ji je komisarka z bajonetom odrezala jezik. Odrezani jezik je komisarka pribila na bližnje drevo kot opozorilo vsem, ki bodo želeli prevarati partizansko oblast. Cigankin mladoletni sin je s prizorišča pobegnil in se je zatekel k domobrancem. Postal naj bi strašno zagrizen borec proti partizanom z imenom Tinica. Po vojni se je uspel umakniti iz Slovenije, živel naj bi v Ameriki, kjer je tudi umrl.«⁶⁸

⁶⁵ Možina, Slovenski razkol, str. 125.

⁶⁶ Iz dopisovanja s šentjernejskim župnikom je razvidno, da se tega dogodka v Šentjerneju nihče ne spominja. Pisnih virov, župnijskih knjig, pa ni več na razpolago.

⁶⁷ Pirc, Od skritosti do točke, str. 73.

⁶⁸ Ime in priimek pripovedovalca v osebnem arhivu M. K.

Opisane poboje je težko preveriti. Datumov pobojev in krajev pokopa žrtev (še) ne poznamo. Tudi najstarejši prebivalci iz vrst večinskega naroda se dogodkov ne spominjajo. V do zdaj pregledanih pisnih virih ni nobenega zapisa, ki bi potrjeval ustno izročilo.

Zaključek

Vprašanje, ki smo ga postavili na uvodnih straneh našega prispevka, je spraševalo: kje bi veljalo iskati vzroke za nenavaden pojav, da so se na skupnem imenovalcu *pobijalci Ciganov* znašli okupatorji: Italijani, Nemci, Madžari ter pripadniki slovenskega odporniškega gibanja?

Antisemitizem in anticiganizem sta predstavljala pomemben vir fašistične in nacistične ideologije. Odbojnost nemških, italijanskih in madžarskih okupatorjev do slovenskih Ciganov se nam v tej luči kaže kot pričakovano obnašanje.

Kaj pa obnašanje pripadnikov slovenskega odporniškega, partizanskega gibanja, ki ga tudi srečamo v moriji nad slovenskimi Cigani? Kje so razlogi za krvavo obračunavanje partizanskega gibanja s Cigani?

Poboji se zgodijo ob pripravah na veliko italijansko vojaško ofenzivo in med njenim potekom v poletnih mesecih leta 1942. Partizani bi Cigane postrelili zato, *ker se pa ja ve!!!*, da so Cigani rojeni ovaduhi. Cigane so postrelili na podlagi globoko zasidranega stereotipa, da so Cigani tatinsko in ovaдуško ljudstvo. Šlo naj bi za tako imenovane *preventivne likvidacije* v smislu: postreliamo jih vnaprej, na zalogo, da se res ne bi zgodilo kakšno izdajstvo!

Takšno razmišljanje naleti na ugovor: nemški in italijanski okupatorji so Cigane že leta 1941, pa leta 1942 in še leta 1943, pognali v izgnanstvo ali smrt v koncentracijskih taboriščih. Če bi bili za Nemce in Italijane informacijsko in logistično uporabni, se jih gotovo ne bi znebili.

Poboji, ki so jih izvedli partizani, so bili izvedeni v kratkem časovnem obdobju, od maja do julija 1942. Glede na časovno zgoščeno pobijanje Ciganov in glede na to, da se pobijanje dogaja na celotnem poselitvenem prostoru Ciganov, od Horjula pa vse do Kanižarice v Beli krajini, je mogoče sklepati, da je šlo za organizirano in *od zgoraj* zaukazano morijo.

Dodajmo še eno možno razlago partizanskega pobijanja Ciganov. Partizanska vojska je bila v začetku leta 1942 relativno šibka. Vojaškega zmagoslavja ni bilo na pretek. Mnogo je bilo začetniških napak. Verjetno je, da je bilo marsikatero partizansko poveljniško zmoto, slabo organizacijo, površno logistiko in kilavo varovanje najlažje pripisati drugim, tudi *izdajalskim* Ciganom, populaciji s *pri-rojenim občutkom za laž, krajo in izdajstvo!*

Branje zapisov o partizanskem početju vzbuja vtis, da se partizansko pobijanje ni zdelo nikomur problematično. Pisci poboje opisujejo kot anomalije, odklonskosti, stranpoti, ne pa s pravim imenom: zločin, masaker, genocid.

»Poznavalci razmer menijo, da je šlo za vojni zločin partizanov nad Romi in ne za genocid, saj slovenske oblasti niso nikoli načrtno ubijale Romov. Torej niso

zagrešile holokavsta, kot je bilo doslej zabeleženo v delu slovenske publicistike.«⁶⁹

Vzroke za takšno pojmovanje je treba iskati tudi ohranjanju mita o partizanskem gibanju kot o gibanju brez napak, o gibanju brez madeža; grde stvari so se dogajale samo na *drugi strani*. V tej luči je treba razumeti razlago Poliča, ki se mu odpiranje starih ran ne zdi potrebno: »Predvsem je težka ugotovitev, da so vse odvedene pripadnike ciganskega naselja po najkrajšem postopku obsodili na smrt in jih tudi usmrtili. Tudi ne kaže danes niti pozneje prizadevno brskati po zaceljeni rani in ugotavljati, kdo je bil za to grdo zadevo predvsem odgovoren, zakaj to bi sicer zadostilo zgodovinski resnici in pravici, zapustilo pa bi tudi pri vseh njenih poglavitnih izvajalcih neizbrisen madež za izpeljavo bridke stvari, ki so jo očitno opravili v najboljši, čeprav pretirani veri in prizadevnosti za zaščito temeljne varnosti osvobodilnega boja in njegovih udeležencev na ogroženem območju.«⁷⁰

Ves trud za opravičevanje nepotrebnega zločina je zaman. Genocid nad Cigani, (*porajmos/samudaripen*), je bil storjen. Le priznati bi ga bilo treba! Tudi kot opozorilo na sodobni odnos Slovencev do Romov.

Namreč, Slovenci ne najdemo prijaznih besed za Cigane – Cigani so potepuško, umazano, tatinsko, delomrzno ljudstvo, skratka, ničvreden rod. Anticiganizem se je na Slovenskem ohranil še desetletja po drugi svetovni vojni.

Vanek Šiftar navaja: »Na območjih, kjer živijo Romi, se lahko zasliši ,*vzdih*': ,Škoda, da Hitler ni likvidiral tudi teh!«⁷¹

⁶⁹ Toš, Romi – holokavst, str. 71.

⁷⁰ Polič, Belokranjski odred, str. 238.

⁷¹ Tancer (ur.), Dr. Vanek Šiftar – slovenski romolog, str. 113.

Viri in literatura

Kratice

AS, BAN – Arhiv Slovenije – Banovina

PIŠK MS – Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota

Arhivski viri

Arhiv Slovenije

AS, BAN 13-19 (1941). Alto commissariato per na provincia di Lubiana. Capitanato distrettuale di Longatico. Cigansko vprašanje, ureditev. No. 1524/1.

AS 1769, Zbirka Okupatorjevi zapori in taborišča, t. e. 10, p. e. 157.

AS 1769, Zbirka Okupatorjevi zapori in taborišča, t. e. 12, p. e. 160.

Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota

PIŠK MS, TE 15, ovoj 15/2 Cigansko vprašanje.

PIŠK MS, TE 7, ovoj 7/42. Spomenica in rezolucija o položaju kmetijstva v srezu Murska Sobota. 1931.

Upravna enota Trebnje

Dokument št. 02003-16/2003 z dne 29. 12. 2003.

Spletni viri

About, Ilsen. Abakunova, Anna. The genocide and persecution of Roma and Sinti. Bibliography and Historiographical Review. International Holocaust Remembrance Alliance. 2016. Dostopno na: https://www.holocaustremembrance.com/sites/default/files/bibliography_and_historiographical_review.pdf (dostop: 10. 10. 2020)

Fings, Karola. Voices of the victims. Dostopno na: <https://www.romarchive.eu/en/voices-of-the-victims/genocide-holocaust-porajmos-samudaripen/> (dostop: 9. 9. 2020)

Maček, Janko. Zamolčani genocid. Zaveza št. 43. Dostopno na: <http://nszaveza.github.io/articles/43-zamolcani-genocid/> (dostop: 4. 3. 2020)

Memorie Cordaro. Dostopno na: <http://porrajmos.it/wp-content/uploads/2013/05/memorie-cordado-0001.pdf> (dostop: 1. 9. 2020)

Zadeva: ciganska svojat, zatiranje. Dokument dostopen na: <http://www.karawankengrenze.at/ferenc/index.php?r=documentshow&id=53> (dostop: 8. 10. 2020)

Zingari provenienti da Lubiana. Campo di Concentramento di Tossicia, Elenco degli zingari provenienti dalla provincia di Lubiana internati in questo campo di concentramento. Dostopno na: <http://porrajmos.it/wp-content/uploads/2013/05/presenze-nel-campo-1942.pdf> (dostop: 31. 10. 2020)

Časopisni viri

Toš, Marjan. Porrajmos, pozabljeni holokavst. Delo, Ljubljana, 23. 1. 2015.

Literatura

Cergol, Paradiž, Ana. Evgenika na Slovenskem (Zbirka Naprej!). 1. natis. Sophia, Ljubljana, 2015.

Dežman, Jože (ur.), in Filipič, Hanzi (ur.). Hitlerjeva dolga senca: nacionalsocialistično državnoteroristično in rasistično preganjanje prebivalcev Slovenije in njegove posledice v Titovi Jugoslaviji. Celovec: Mohorjeva, 2007.

Dežman, Jože (urednik), Benčina, Anica. Nemoč laži: poročilo 4 Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2011–2018. Ljubljana: Družina, 2019.

- Diricchardi - Muzga, Rinaldo. Tudi bog je umaknil svoj pogled od Ciganov/Romov. Ljubljana, 2011.
- Ferenc, Tone. Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945. V: *Država v državi* (1. knjiga). Založba Borec – Partizanska knjiga, 1987.
- Ferenc, Tone in Ferenc, Mitja (ur.). *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno*. 2. Raznarodovanje (Izbrana dela), (Historia, 13). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2010.
- Gestrin, Ferdo. Svet pod Krimom. Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1993.
- Gruden Milentijević, Ivana, Ozimić, Nebojša, Simović Bojan, Dinčić, Aleksander i Mitić, Ivan. *Žrtve lagera Niš*. Narodni muzej, Niški kulturni centar, Medivest KT, Niš, 2014.
- Hajdinjak, Boris, Šumi, Irena (urednik, prevajalec), Starman, Hannah (urednik). Slovenski Judje: zgodovina in holokavst: pregled raziskovalnih tematik. Dopolnjena in popravljena izd. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013.
- Hancock, Ian. On the Interpretation of a Word: Porrajmos as Holocaust. V: Acton, Thomas in Hayes, Michael (ur.), *Travellers, Gypsies, Roma: The Demonisation of Difference*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle, 2007.
- Horvat Muc, Jožek, Acković, Dragoljub in Đurić, Rajko. Porajmos. Romani Union, Murska Sobota, 2015.
- Jerič, Ivan. Moji spomini. Zavod sv. Miklavža v Murski Soboti, 2000.
- Kersevan, Alessandra. Un campo di concentramento fascista. Gonars 1942–1943. Kappa Vu, 2003.
- Klemenčič, Janez. Revolucija pod Krimom. Dokument III, Buenos Aires 1973.
- Komac, Miran. Narodne manjšine v Sloveniji 1920–1941. Razprave in gradivo: revija za narodnostna vprašanja, 75, 2015, str. 49–81.
- Komac, Miran. Prekmurški narodnomanjšinski rebus 1920–1941. V: Štih, Peter (ur.), Ajlec, Kornelija (ur.), Kovács, Attila (ur.). »Mi vsi živeti ščemo«: Prekmurje 1919: okoliščine, dogajanje, posledice: zbornik prispevkov mednarodnega in interdisciplinarnega posveta na Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, Ljubljana, 29.–30. maj 2019. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. 2020, str. 378–428.
- Koncentracijsko taborišče Auschwitz – Birkenau (Oswiecim Brzezinka). Zbornik, Obzorja, Maribor, 1982.
- Konda, Alojz. Življenje pod semiško goro. Občina Semič, Semič 2007.
- Košir, Uroš in Leben – Seljak, Petra. Grobišče Romov v Iški in Gornjem Igu. V: Dežman, Jože (ur.) in Benčina, Anica, Nemoč laži: poročilo 4 Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2011–2018. Družina, Ljubljana, 2019.
- Košir, Uroš in Leben – Seljak, Petra. Poročilo o ekshumaciji posmrtnih ostankov z grobišča pod Boncarjem pri Podklancu. Avgusta, raziskovalna in storitvena dejavnost, d.o.o. Idrija, 2019.
- Košir, Uroš, Leben – Seljak, Petra in Rupnik, Janez. Poročilo o ekshumaciji posmrtnih ostankov usmrčenih oseb na območju Mačkovca (911 m). Avgusta d.o.o. Idrija, 2016.
- Košir, Uroš. When violins fell silent: archaeological traces of mass executions of Romani people in Slovenia. *European journal of archaeology*, ISSN 1741-2722. [Online ed.], 2019, str. 1–22.
- Kuzmič, Franc. Holokavst in Prekmurški Romi. V: Nuša Lešnik in Marjan Toš (ur.), Slovenski Judje, zgodovina in holokavst II. Maribor, 2013.
- KwoK, Philip W. L. I cinesi in Italia durante il Fascismo. Il campo di concentramento, Marotta Editore, 1984.
- Lujanović, Nebojša. Oblak kožne barve. Cankarjeva založba, 2018.
- Možina, Jože. Slovenski razkol. Okupacija, revolucija in začetki protirevolucionarnega upora. Celje: Društvo Mohorjeva družba: Celjska Mohorjeva družba; v Celovcu: Mohorjeva družba; Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2020.
- Nečak, Dušan. »Nemci« na Slovenskem 1941–1955: izsledki projekta (zbornik). Razprave Filozofske fakultete. Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002.

- Nikolić, Nikola. Jasenovački logor. NNK international, Beograd, 2015.
- Občina Črnomelj. Poročilo komisije za raziskavo medvojnih in povojnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih tovrstnih nepravilnosti v Občini Črnomelj. Občina Črnomelj, Črnomelj, 1995.
- Pirc, Janez. Od skritosti do točke na zemljevidu. Socialno-prostorski razvoj izbranih romskih naselij v Sloveniji. Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 2013.
- Podbersič, Renato. Žrtve revolucije med Romi na Slovenskem. V: Čoh Kladnik, Mateja (ur.), *Revolucionarno nasilje, sodni procesi in kultura spominjanja: zbornik prispevkov z znanstvenega posveta (Zbirka Totalitarizmi – vprašanja in izzivi, 4)*. Študijski center za narodno spravo, Ljubljana, 2014.
- Polič, Radko. Belokranjski odred. Ljubljana, Partizanska knjiga, 1975.
- Romi na Slovenskem. Gradivo III, Veliki župan ljubljanske oblasti. Okrožnica (U. br. 6270/2, 1928). Razprave in gradivo, Inštitut za narodnostna vprašanja, 1991, 25.
- Semič – Daki, Stane. Najboljši so padli I. Samozaložba, Ljubljana, 1971.
- Strle, Franc. Tomšičeva brigada – uvodni del. Knjižnica NOV in POS, 1980.
- Studen, Andrej. Neprilagojeni in nevarni. Podoba in status Ciganov v preteklosti. Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2015.
- Štrukelj, Pavla. Romi na Slovenskem. Cankarjeva založba, Ljubljana, 1980.
- Tancer, Mladen (ur.). Dr. Vanek Šiftar – slovenski romolog: ob devetdesetletnici rojstva in desetletnici smrti (1919–1999–2009). INV, Ljubljana, 2011.
- Tominšek Čehulić, Tadeja. Druga svetovna vojna in njene posledice za Belokranjce (1941–1945). V: *Iz zgodovine Bele krajine. Zveza zgodovinskih društev Slovenije*, Ljubljana, 2010 (Kronika, 58).
- Toš, Marjan. Romi – holokavst. V: Lešnik, Nuša in Toš, Marjan (ur.), *Slovenski Judje, zgodovina in holokavst II*. Maribor, 2013.
- Tcherenkov, L., in Laederich, S. (2004) *The Roma otherwise known as Gypsies, Gitanos, Gyifti, Tsiganes, Țigani, Çingene, Zigeuner, Bohemiens, Travellers, Fahrende, etc.* Vol. 1–2. Schwabe, Basel, 2004.
- Zalar, Vita. Romi in Sinti na Slovenskem med drugo svetovno vojno: diplomsko delo. Ljubljana, 2015. Dostopno na: <http://hdl.handle.net/11686/44139> (dostop: 12. 10. 2020)
- Žajdela, Ivo. Partizani klali z noži. *Dosje*. Demokracija, 46/XVIII, 14. november 2013.

SUMMARY

Mass Killings of Gypsies during World War II in Slovenia

Miran Komac

Following the dismemberment of Slovenia in 1941, Gypsies from Gorenjska ended up in the German-occupied area, Gypsies in the surroundings of Ljubljana, in Dolenjska and in Bela Krajina in the Italian-occupied area, while Gypsies in Prekmurje ended up in the Hungarian occupying regime.

The term *Porajmos* (*porrajmos* or *pharrajimos*), but also *Baro Porajmos*, has gradually gained ground and signifies a planned, systematic killing of Romanies (Gypsies) during World War II. It was introduced by the English-Romany professor Ian Hancock. *Porajmos* (also *Baro Porrajmos* *Pharrajimos*) translates to English as devouring or destruction.

Gypsies were victims of genocide perpetrated by Italians, Germans, Hungarians, and members of the Slovene resistance movement (partisans). Partisans' involvement in the massacre committed against the Gypsy minority represents a special Slovene *addition* to the genocide perpetrated against Slovene Gypsies.

The article addresses genocide perpetrated by all four murderers of Gypsies: deportations of Gypsies to Serbia and the Auschwitz concentration camp carried out by the German occupying forces, deportations of Gypsies to Italian concentration camps carried out by the Italian army, shootings of Gypsies carried out by the Hungarian army, and mass killings of Gypsies perpetrated by the partisan movement. All killings carried out by partisans known thus far are presented in the article, particularly those confirmed by exhumations.

The treatise raises the question of reasons why the common denominator *murderers of Gypsies* refers to fascists, Nazis, and communists, seeing that the national liberation movement is defined as a project of the Communist Party. Twentieth-century fascist and Nazi ideology were imbued with eugenics and racial hygiene. Genocidal behaviour was to be *expected* from fascists and Nazis of different kinds.

What were the reasons behind killings carried out by partisans? These were perpetrated in the period when the Communist Party began to take control — or indeed took control — of the partisan movement and its troops. Having been controlled by the Communist Party, the Slovene partisan movement was fed by two sources in terms of these killings: the Stalinist ethno-engineering and the Slovene ethno-eugenics, in the scope of which aversion to Gypsies was placed very high. Slovenes did not have anything kind to say about Gypsies — they were considered to be vagrant, dirty, thievish, lazy people, in a word, worthless. Their path to treason was a natural one, so to speak.

The reasons behind killings of Gypsies carried out by partisans could be military and strategic. These killings took place during the preparations for the great Italian offensive or in the course of it in the summer of 1942. Partisans killed Romanies because Romanies *are known!* to be informers willing to sell or kill their own mother on a cheap. Romanies were shot on the basis of a deep-rooted stereotype that they are a people of thieves and informants. These were the so-called *preventative liquidations*, along the lines of “let us shoot them in advance to prevent any treason from happening. It is probably true that it was easier to ascribe many a failed partisan command, poor organization, haphazard logistics and poorly executed security to ‘treacherous’ Gypsies, the population with an ‘innate instinct for lying, stealing and betraying.’”

All killings were carried out in a short time span, i.e. from May to June 1942. Bearing in mind that Romanies were killed in a small window of time and that they occurred throughout the area of their settlement, extending from Horjul to Kanižarica, it can be concluded that this massacre was organized and ordered *from above*.

Another reason ought to be added as well, namely to maintain the legend of the partisan movement as one that was without fault or blemish, where ugly things occurred only on the “opposite side.”